

EKATERINA STARODVORSKAIA

Kontekst w interpretacji metajęzykowych jednostek ironiczych: struktury, typy, granice (na podstawie języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego)

The features of context in the interpretation of ironic metalinguistic expressions: Structures, types, and limits (based on Polish, Russian, and English languages)

Abstract. The paper deals with the role of context and its features in the interpretation of ironically used metalinguistic (reflexive) expressions in the Russian, Polish, and English languages. Although contextual cues have always been a major topic of interest to irony scholars, more research seems to be needed on how context interacts with a metalinguistic expression and how it indicates that such an expression is to be interpreted ironically. It is clear that the most natural context in the situation in question is speech (in a broad sense) that is referred to in particular metalinguistic expressions. Therefore, the main goal of the paper is to establish the crucial features of linguistic units that could be named and described by metalinguistic expressions and to specify relations between the former and the latter. The main criteria used to classify the examples that are analyzed in the paper are 1) the type of the linguistic unit in the context, 2) the type of contradiction between the metalinguistic expression and the context, and 3) the limits of the context that is required for ironical interpretation of the metalinguistic expression.

Keywords: verbal irony, metalinguistic expressions, Russian language, Polish language, English language

Ekaterina Starodvorskaia, Adam Mickiewicz University, Poznań – Poland, ekasta@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6323-2376>

1. Metajęzyk i ironia

Niniejszy artykuł przedstawia najważniejsze wnioski wynikające z analizy zjawisk kontekstowych występujących na przecięciu dwóch zagadnień o fundamentalnym dla komunikacji międzyludzkiej znaczeniu – ironii werbalnej oraz użycia języka w funkcji metajęzykowej. Jako podstawowy materiał badawczy

wykorzystano tutaj tzw. jednostki metajęzykowe, które oprócz pełnienia swojej podstawowej funkcji (czyli opisu i komentowania struktury oraz użycie języka naturalnego, por. „W każdym języku można mówić o mówieniu, czyli używać języka w celu przekazywania informacji o użyciu języka”¹ – Lucy 9) są jednocześnie wykorzystywane do utworzenia efektu ironicznego oraz sygnalizowania jego obecności w tekście. Analizowane przykłady, chociaż pochodzą z tekstów różnego typu napisanych w różnych językach – rosyjskim, polskim oraz angielskim, charakteryzują się jednak dużym podobieństwem strukturalnym (o strukturze badanych kontekstów bardziej szczegółowo piszę w podpunkcie 2.1). Wydaje się, iż mechanizm ironicznego wykorzystania jednostek metajęzykowych wykazuje, jak zostanie pokazane niżej, pewne uniwersalne cechy, co uprawnia nas do ekstrapolacji przynajmniej niektórych wniosków na cały badany obszar. Wnioski te oparte są na wynikach analizy semantycznej oraz pragmatycznej, której przeprowadzenie wymaga niekiedy również sięgnięcia po metody dyskursywne (wszak kontekst, co chyba nie wymaga szerszego uzasadniania, może być interpretowany bardzo różnie).

Szczegółowe omówienie kwestii terminologicznych związanych z fenomenem zarówno ironii, jak i metajęzyka zajęłoby zbyt wiele miejsca, zatem ograniczę się tutaj do kilku niezbędnych uwag. Nie ulega wątpliwości, że termin *ironia* należy do najbardziej problematycznych w naukach humanistycznych, ponieważ nie spełnia podstawowych kryteriów jednoznaczności, jednomianowości oraz systemowości (Danielewiczowa 17–19): z jednej strony do przejawów ironii zaliczane są różne, zgoła niepodobne do siebie zjawiska, z drugiej strony jedna i ta sama wypowiedź może zostać zinterpretowana jako ironiczna, sarkastyczna lub parodystyczna, a więc zawile są relacje ironii z pokrewnymi pojęciami takimi, jak: *humor*, *komizm*, *parodia*, *sarkazm* itp. Z tytułu artykułu wywnioskować można, że ograniczam się do badania ironii werbalnej, co jednak nie ułatwia zadania: odpowiedzi na pytanie, czym jest ironia werbalna, również nie są jednomyślne (zob. np. Barbe 11; Garmendia 1; Kreuz 41–44). Przytoczę najważniejsze, jak się wydaje, spośród nich.

2. Ironia werbalna w różnych ujęciach teoretycznych

Tradycyjne podejście do ironii werbalnej sprowadza ją właściwie do figury retorycznej i zakłada, że „zasadniczo ten, kto mówi, wyraża ocenę pewnej osoby lub tematu (np. negatywny stosunek do kandydata republikanów na prezydenta

¹ Jeśli nie zaznaczono inaczej, cytaty z publikacji w innych językach nieprzełożonych na język polski przytaczam we własnym tłumaczeniu.

USA w wyborach 2016 r. Donalda Trumpa) za pośrednictwem środków językowych, które są sprzeczne z przekazywaną oceną (np. mówiąc, «Taa, jasne, będzie idealnym prezydentem»)" (Colston 20). W niektórych przypadkach występowania ironii – możliwe, że nawet w większości – ten opis w zupełności wystarczy, ale przecież przykłady o wiele mniej przejrzyste (m.in. występujące w utworach literackich) również wymagają ustalenia mechanizmów językowych i – szerzej – komunikatywnych, umożliwiających powstanie efektu ironicznego.

W ujęciu pragmatycznym bazującym na zasadzie kooperacji Grice'a ironię werbalną interpretuje się jako rezultat ostentacyjnego złamania jednej lub kilku maksym konwersacyjnych:

Dla A i jego słuchaczy jest rzeczą zupełnie oczywistą, że A nie wierzy w to, co powiedział; słuchacze wiedzą przy tym, iż A wie, że jest to dla nich oczywiste. Jeśli więc wypowiedź A miała w ogóle o czymś informować, to A chciał zapewne wygłosić inny sąd niż ten, który wygłosił. Musi to być sąd w jakiś wyraźny sposób powiązany z wygłoszonym; najoczywistszym związkiem jest tu sprzeczność (Grice 107).

W teorii echa/przywołania (Echoic Mention Theory), z której później powstała teoria relewancji, ironia pojmowana jest jako konsekwencja powtórzenia przez mówcę wcześniej wypowiedzianych przez kogoś (niewykluczone, że przez niego samego) słów albo przypisywanych temu komuś sądów czy przekonań, czemu towarzyszy zdystansowanie od tego kogoś (Wilson, Sperber 60).

Sperber i Wilson zwracają więc uwagę, iż ocenie ironicznej podlega sąd przez kogoś wypowiedziany (albo taki, który mógłby zostać wypowiedziany). Badacze ci jednak interpretują przede wszystkim przykłady, w których jedna i ta sama wypowiedź jest dwuwymiarowa: powtarza to, co wybrzmiało już wcześniej w dobrej wierze, i jednocześnie podważa wypowiedziany sąd, wyraża wątpliwość co do jego zbieżności z aktualnym stanem rzeczy. Wyobraźmy sobie, że osoba A zaprosiła osobę B do kina, zapewniając, że film, na który się wybierają, jest niezwykle ciekawy. Na osobie B film jednak wywarł zupełnie inne wrażenie i po wyjściu z kina osoba B wypowiada się w sposób następujący: „Rzeczywiście, niezwykle ciekawy”. Ta wypowiedź, negatywnie oceniająca film, zawiera aluzję do pierwotnej wypowiedzi osoby A.

3. Kontekst jako warunek dekodowania wypowiedzi ironicznej

3.1. Ironiczne jednostki metajęzykowe a kontekst

W ramach tego artykułu chcę skupić się przede wszystkim na przypadkach, w których zarówno wypowiedź komentowana, jak i ironiczny komentarz do niej przedstawione są w sposób jawny, a sprzeczność będąca warunkiem zaistnienia

efektu ironicznego uzewnętrznia się – na ile to w ogóle możliwe. Komentarz ten, funkcjonujący jednocześnie jako sygnał ironii oraz jej lingwistyczny wykładnik, będę nazywać jednostką metajęzykową. Model, według którego najczęściej konstruowane są przypadki analizowane w ramach artykułu, wygląda następująco: 1) wypowiedź bohatera + 2) komentarz do niej należący do narratora, jak w poniższych przykładach (pogrubione w nich zostały wyrazy metajęzykowe, podkreślone natomiast elementy kontekstu, stanowiące niezbędny warunek interpretacji zgodnej z intencją autora):

- (1) Женщинам **говорил я без церемонии**: „Как ты постарела” – и мне **отвечали с чувством**: „Как вы-то, батюшка, подурнели” (Puškin 129).
- (2) Ślusarz był zaskoczony moją ciekawością, ale po pierwszym odruchu zdziwienia, które wyraziło się w spojrzeniu sponad okularów, **chrząknął i rzekł**:
– Bo droselklapa tandetnie zblindowana i ryksztosuje (Tuwim 189).
- (3) „Damn!” said Mr. Weasley’s voice. „What on earth did they want to block up the fireplace for?” „They’ve got an electric fire.” Harry explained.
„Really?” **said** Mr. Weasley’s voice **excitedly**. „Eclectic, you say? With a plug? Gracious, I must see that... Let’s think... ouch, Ron!” (Rowling 43).

Podkreślmy, iż intencja autora zostaje wykryta, rozpoznana przez odbiorcę właśnie na podstawie uwzględnienia kontekstu. Same w sobie wyrazy *говоришь без церемонии*, *rzec* czy *say excitedly* nie zawierają ładunku ironicznego – dezautomatyzacja ich odbioru następuje w wyniku zderzenia znaczeń tych jednostek z komponentami semantycznymi wyrazów obecnych w ich sąsiedztwie, bezpośrednim lub dalszym (albo w wyniku działania innych właściwości kontekstu, o których mowa będzie dalej). W przypadku ironii mamy do czynienia nie z konwencjonalnym znaczeniem znaku lingwistycznego, lecz ze znaczeniem postulowanym przez nadawcę, z tzw. *speaker meaning*, które jest zależne od kontekstu i interpretacji odbiorcy, może zostać zinterpretowane w różny sposób, opiera się na przyjętych przez odbiorcę założeniach (Barbe 16). Powtórzmy raz jeszcze: bezpośrednim wykładnikiem ironii w badanych tutaj przypadkach jest wyraz metajęzykowy, natomiast kontekst, aktualizujący ironiczne *speaker meaning*, stanowią elementy tekstu, które sprawiają, iż intencja autora staje się widoczna dla odbiorcy.

3.2. Kryteria typologizacji kontekstów

W dalszej części artykułu zostaną przedstawione te właściwości kontekstu, które decydują o ironicznej interpretacji jednostek metajęzykowych. Różnorodność elementów tekstu, wpływających na dekodowanie intencji ironicznej, wymaga

ustalenia kryteriów, według których możliwe będzie uporządkowanie ogromnej liczby przykładów (w artykule rzecz jasna nie sposób przytoczyć wszystkich, ale każda z odmian zostanie zilustrowana przynajmniej jednym). Warto raz jeszcze zwrócić uwagę na to, iż podstawą analizy każdego z kontekstów są jego relacje z ironicznie użytą jednostką metajęzykową, a więc w centrum uwagi znajdują się 1) najczęściej spotykane **struktury**, komentowane przez ironiczne jednostki metajęzykowe, 2) **typy sprzeczności** stanowiące o ironicznej interpretacji tych jednostek oraz 3) **granice kontekstu** niezbędne do wykrycia intencji ironicznej.

3.2.1. Komentowane struktury

Raczej nie budzi wątpliwości stwierdzenie, iż najbardziej naturalnym kontekstem dla omawianych jednostek jest wypowiedź bohatera, którą formalnie tworzy **jedno zdanie** [jak w przykładach (1) oraz (2)] lub czasem **kilka zdań** [jak w przykładzie (3)]. Okazuje się jednak, że ironiczny komentarz może się odnosić do jednostek mniejszych lub o wiele większych niż zdanie. Może to być **słowo** jako element systemu leksykalnego z właściwymi mu konotacjami:

- (4) Сколько раз в жизни мне приходилось слышать слово „ИНТЕЛЛИГЕНТ” по своему адресу. Не спорю, я, может быть, и заслужил это **печальное название** (Bulgakov 428).

Czasem jest to **struktura mająca status stałej frazy**, związku frazeologicznego lub zmierzająca do tego statusu:

- (5) Pamiętaj, że istnieje zwrot: „Każ się wytapetować” i **używaj go śmiało**. Jest **bardzo dowcipny**. To samo dotyczy **zjadliwego aforyzmu**: „Odgrzewane kotlety nie są smaczne” (Tuwim 381).

Właściwie cały tekst *Wskazówek dla dowcipnisiów* Juliana Tuwima składa się z przewrotnych rad dotyczących nieudolnych prób gry językowej, użycia wyświechtanych żartów, klisz, świadczących o twórczej impotencji oraz złym guście osoby, która mogłaby z tych rad skorzystać. Z formalnego punktu widzenia we wszystkich tych przypadkach struktura komentowana to zdanie, ale nie jest to zdanie tworzone przez swobodne łączenie wyrazów. Przytoczmy jeszcze jeden przykład:

- (6) Nie zapomnij o **bądocie**: „Bardzo mi przynajmniej” (zamiast przyjemnie). **Dobre powiedzonko i swoje zawsze robi** (Tuwim 381).

Kolejny wariant struktury komentowanej to **dialog**, wymiana wypowiedzi należących do różnych nadawców obecnych w świecie dyskursu:

- (7) Просыпаюсь в семь, бужу Машу: – Маша, вставай.
Маша отвечает звонко – Да!
Этот **интересный диалог** повторяется примерно сто раз (<http://pesen-net.livejournal.com/60311.html>).

Jednostka metajęzykowa *интересный диалог* nabiera ironicznego zabarwienia w wyniku konfliktu wewnątrztekstowego: raczej wątpliwe, aby ten typowy poranny dialog, tym bardziej powtarzający się w nieskończoność, rzeczywiście mógł wzbudzić zainteresowanie. Warto zwrócić uwagę, że chociaż komentowana struktura stanowi zasadniczy element kontekstowy decydujący o ironicznym odczytaniu charakterystyki metajęzykowej, współdziała również z innymi fragmentami kontekstu (w tym przypadku z hiperboliczną wzmianką o liczbie powtórzeń dialogu).

Komentarz metajęzykowy może dotyczyć również **tekstu** jako układu integrującego różne rodzaje znaków. Przypadek ten różni się od wymienionych wyżej przede wszystkim tym, iż komentowany tekst rzadko występuje w świetle przedstawionym w całości (chyba że celem nadawcy jest właśnie wprowadzenie tekstu); ironista zazwyczaj opiera się na wspólnocie doświadczeń kulturowych, zakłada, że odbiorca wie o komentowanym tekście wystarczająco dużo albo przynajmniej jest w stanie wywnioskować, na czym polegają jego zasadnicze cechy – na podstawie tytułu, wskazania autora czy wzmianki o innych właściwościach, np. opisu materialnego nośnika tekstu:

- (8) У моего знакомого хранится **гениальная брошюра** Ким Ир Сена (в красном сафьяне с золотым тиснением) „О революции женщин и преобразовании их по типу рабочего класса” (<https://maxpark.com/user/2245917372/content/782383>).

Wspólnota doświadczeń może być jedynym kluczem do rozpoznania ironicznej intencji nadawcy: „W przypadku języka pisanego dokładna informacja o nadawcy często nie jest dostępna. Uczestnicy [sytuacji komunikatywnej] muszą wywnioskować, z jakim typem osobowości mają do czynienia, na podstawie tego, co przeczytali albo usłyszeli” (Barbe 80), natomiast „ironista zakłada, że docelowy odbiorca podziela jego poglądy” (Barbe 81). W przykładach (9) i (10) wyłącznie wiedza o nadawcy komunikatu, wynikająca z poprzednich oraz kolejnych fragmentów narracji, oraz o typie publikacji rozstrzyga o rozpoznaniu ironii [która niewątpliwie jest obecna jedynie w (9) – w (10) określenie *гениальная работа* zostało użyte jak najbardziej zgodnie z konwencjonalnym znaczeniem jego elementów]. Strategia nadawcy w (9) polega na wykorzystaniu „obcego słowa” (bardziej szczegółowo piszę o tym w podrozdziale 2.2.3):

- (9) Тогда только что вышла из печати миллионными тиражами **гениальная брошюра Сталина „Марксизм и вопросы языкознания”**. Вся страна пришла в то время в естественное волнение и творческое возбуждение (<https://proza.ru/2009/10/20/827>).

- (10) Все выводы, сделанные Лениным в **гениальной работе** „Развитие капитализма в России”, целиком подтвердились всем последующим ходом экономического развития России (Gromyko 109).

Inna możliwość komentowania tekstu to przytoczenie jego najbardziej znanych, emblematycznych fragmentów:

- (11) Как если бы оказалось, что никто никогда не слышал ни „Дети, в школу собирайтесь: петушок пропел давно”, ни „В лесу родилась елочка”, ни „Раз-два-три-четыре-пять, вышел зайчик погулять”. Хотя немногие смогли бы указать авторство этих **бессмертных пиес**, но знают-то их все! (<https://magazines.gorky.media/nz/1999/4/ilesnye-sraki.html>).

Zamierzona archaiczność wariantu leksykalnego *nieca*, zarówno fonetyczna, jak i semantyczna [słowa *nieca* już dawno nie używa się w znaczeniu ‘небольшое литературное произведение (обычно стихотворное)’ (Evgen’eva)], oraz podniosły styl charakterystyki *бессмертный* kontrastuje ze statusem wymienionych utworów w kulturze rosyjskiej – funkcjonują one jako teksty użytkowe przeznaczone dla dzieci, a ich wartość symboliczna jest ograniczona.

Spośród wymienionych struktur komentowanych przez jednostki metajęzykowe (zdanie/zdania tworzone przez swobodne łączenie wyrazów, zdanie/zwrot o statusie frazeologicznym, słowo, dialog, tekst) w tekstach narracyjnych najczęściej pojawia się pierwsza, co jest całkowicie do przewidzenia: to właśnie zdanie pełni funkcję komunikatywną, a więc jest językowym „opakowaniem” sądu, poglądu, założenia, które są poddawane ocenie w wielu przypadkach zastosowania ironii werbalnej (Wilson 43).

3.2.2. Typ sprzeczności

Drugi parametr, według którego można uporządkować ogrom kontekstów decydujących o ironicznym odczytaniu jednostki metajęzykowej, to typ sprzeczności zachodzącej pomiędzy wyrazem metajęzykowym a kontekstem. Wspomniana sprzeczność, czasem bardziej radykalna, czasem ledwo zauważalna, stanowi warunek zaistnienia ironii werbalnej: „można powiedzieć, iż wszystkie teorie [ironii] zgadzają się, że ironia zakłada pewien rodzaj konfliktu: nadawca zamierza powiedzieć nie to, co mówi w sposób jawny, lecz coś innego” (Garmendia 143). Ten wewnętrzny konflikt pomiędzy konwencjonalnym znaczeniem wypowiedzi a ukrytym sensem może uzewnętrzniać się jako inkongruencja między przekazywaną przez nadawcę informacją a faktycznym stanem rzeczy (jak w klasycznym już przykładzie – stwierdzeniu *Co za cudna pogoda* wypowiedzianym w czasie burzy) lub jako niespójność poszczególnych elementów tekstu oraz ich właściwości.

Nas w pierwszej kolejności będzie interesował ten ostatni rodzaj konfliktu – niespójność wewnątrztekstowa (warto jednak zaznaczyć, że po pierwsze nie tylko on, a po drugie czasem trudno jest oddzielić sprzeczność *stricte* językową od tej zachodzącej pomiędzy znakami lingwistycznymi a pewnymi cechami świata przedstawionego, pozajęzykowego). Założenia typologii sprzeczności dość szczegółowo zostały opisane w moim artykule (Starodvorskaia 218–222), wymienię więc tutaj tylko najistotniejsze rodzaje konfliktów sygnalizujących obecność ironii.

Pierwszy z typów sprzeczności można nazwać **sprzecznością/niezgodnością semantyczną** – polega ona na niedopasowaniu komponentu (komponentów) obecnego w składzie struktury semantycznej jednostki metajęzykowej do informacji przedstawionej w kontekście lub wynikającej z niego (najczęściej do treści czy formy mowy niezależnej):

- (12) „Now, Miss Oliver, dear, you know that is not a reasonable remark. You know we are just two years nearer the end [of the war], whenever the end is appointed to be”.
 „Albert read in a Montreal paper today that a war expert gives it as his opinion that it will last five years more,” was Cousin Sophia’s **cheerful contribution** (Montgomery 332).

Przymiotnik *cheerful* według *The Merriam-Webster Dictionary* oznacza ‘1. having or showing good spirits; 2. conducive to good spirits’, czyli w użyciu konwencjonalnym *cheerful contribution* odnosiłoby się do takiego współuczestnictwa w komunikacji, które wnosi treści optymistyczne, służy wzmocnieniu radosnego nastroju, ma na celu moralne wsparcie interlokutorów. Kuzynka Sophia natomiast informuje, że wojna potrwa kolejne pięć lat i ta niezgodność pozytywnego nacechowania leksemu *cheerful* oraz negatywnej prognozy stanowiącej kontekst prowadzi do wykrycia intencji ironicznej autorki. Zwróćmy raz jeszcze uwagę na decydującą rolę wspólnoty doświadczeń oraz poglądów: autorka nie wyjaśnia, że wojna to coś złego, ponieważ liczy na to, iż czytelnicy podzielają jej własny oraz bohaterów powieści stosunek do wojny.

Można, jak się wydaje, mówić również o **niezgodności pragmatycznej**, która występuje m.in. w przykładach eksploatujących performatywny wymiar wypowiedzi językowej, czyli w przypadku, gdy funkcjonuje ona jako „działanie językowe, realizujące określoną intencję komunikacyjną człowieka lub uwarunkowane innymi okolicznościami sytuacji komunikacyjnej” (Kiklewicz 27):

- (13) – Ten w futrze to bogaty kupiec – odpowiedział trzynasty. – A ten z ostrogami musi być znacznym rycerzem.
 – **Hurrra!** – zakrzyknęli biesiadnicy. **Widać bardzo się ucieszyli naszym przybyciem** (Mrozek 10).

W przykładzie (13) efekt ironiczny rodzi się w wyniku nieudolnej próby rozpoznania przez narratora egzegetycznego intencji ilokucyjnej nadawców (zbój-

ców, do których trafili bohaterowie opowiadania i którzy liczą na bogate łupy), kryjącej się za wypowiedzeniem wykrzyknikowym.

W przypadkach, gdy napięcie wewnątrztekstowe dotyczy raczej zewnętrznych cech sytuacji komunikatywnej, oznaczonej za pomocą pozornie nieodpowiedniej jednostki metajęzykowej, niż zamierzeń nadawcy komunikatu w świecie przedstawionym, warto wyodrębnić **sprzeczność/niezdolność sytuacyjną**:

- (14) – Тетя Валя! Этот палач погубил миллионы! В сталинских тюрьмах пытали людей! – Согласна. Пытки – минус. Но не забывай, что именно партия покончила с культом личности, партия же и восстановила ленинские нормы.
Больше пяти минут политбесед с тетей Валей я не выдерживала и, чтобы не со-
рваться, сбивала коммунистку с курса:
– Как вы капусту квасите? Мне ваш засол понравился (<https://www.svoboda.org/a/2078451.html>).

W przykładzie (14) mowa jest o sytuacji nieoficjalnej, o niezobowiązujących dialogach ze starszą koleżanką, natomiast zazwyczaj zdarzenie komunikacyjne, które standardowo określa się (czy raczej określało się) jako *политбеседа*, wymaga sytuacji oficjalnej oraz większej liczby uczestników (por. definicję *политбеседа* „политико-просветительное мероприятие в форме беседы” [Mokienko, Nikitina 452]).

Kolejny typ sprzeczności to **sprzeczność/niezdolność stylistyczna**, polegająca na użyciu jednostki metajęzykowej w nietypowych warunkach stylistycznych, na przykład podniosłej charakterystyki (w słowniku wyrazy takie często zostają opatrzone kwalifikatorami typu *archaiczny* czy *książkowy*) do opisu mowy potocznej, wulgarnej, niewybrednej, jak w (15):

- (15) Славик, поглядев на игру минут пять, **изрек**: – Гляньте-ка, козлы в козла режутся! – За козлов ответишь! – ощерился Сявка, со стуком ставя кость на стол² (Bessonov).

Różnego typu konflikty wewnątrztekstowe mogą ze sobą współdziałać – w przykładzie (16) można stwierdzić obecność zarówno niezgodności semantycznej, jak i pragmatycznej:

- (16) – Zderzyłem się – wyjaśnił burkliwie Artur. – Z głową kapuścianą. A raczej – z głąbem.
– Sam jesteś głąb – zauważył lekko i uprzejmie Konrad, wpatrując się w chmury (Musierowicz 126).

Użycie w stosunku do interlokutora pejoratywnego określenia, którego desygnatem jest człowiek niezdolny, nieinteligentny (a oprócz tego sam „gatunek”

² Przykład z Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (<https://ruscorpora.ru/>).

słownej przepychanki), wchodzi w konflikt semantyczny z komentarzem metajęzykowym *lekko i uprzejmie*, czyli ‘zgrabnie’ oraz ‘okazując przyjazny stosunek do ludzi’ (*Uniwersalny słownik języka polskiego*); jednocześnie obelżywa wypowiedź Konrada, mająca na celu ubliżenie interlokutorowi, wprowadzona została za pomocą *verbum dicendi zauważyć* ‘wyrazić jakieś spostrzeżenie’, a więc sprzeczność między konwencjonalnym celem ilokucyjnym a rzeczywistym, obecnym w kontekście jest oczywista.

Ustalając typ sprzeczności zachodzącej pomiędzy kontekstem a jednostką metajęzykową, nie możemy zlekceważyć kwestii dotyczącej granic fragmentu, który sprawia, że odbiorca dostrzega ironiczną intencję nadawcy.

3.2.3. Granice kontekstu

Gdy mówię o granicach kontekstu niezbędnego do dekodowania ironii, chodzi mi – przynajmniej na pierwszym etapie – o granice przestrzenne. Gdzie możemy się zatrzymać, wymieniając elementy tekstu stanowiące warunek ironicznej interpretacji jednostki metajęzykowej? Okazuje się, że czasem nawet przytoczenie wypowiedzi bohatera nie jest potrzebne do ustalenia obecności ironii – jak w przykładzie (17), a więc mamy tutaj do czynienia z **kontekstem minimalnym**:

- (17) Судья сказал, что ему не хватает денег для содержания семьи и он брал на лапу, дабы не влезть в долги. „Сколько же тебе нужно?” – спросил Петр и, получив ответ, что вдвое больше, чем сейчас, дал ему тройное жалование, но **посулил** при первом же вымогательстве **повесить**³ (Stepakov).

W sytuacji użycia jednostki, która regularnie służy do realizacji intencji ironicznej (w tradycji anglojęzycznej ten typ ironii nosi nazwę *common* albo *stable*), potrzebny jest kontekst ograniczony do minimum – w tym przypadku do elementu uzupełniającego znaczenie czasownika *посулить* ‘пообещать дать или сделать что-л.’ (Evgen’eva). Nacechowanie aksjologiczne tego uzupełnienia pozwoli zdecydować, który biegun pragmatyczny czasownika (pozytywny czy negatywny, związany z przekazywaniem intencji ironicznej) zostanie zaktualizowany w konkretnym tekście (o regularnej enantioseмии czasowników tego typu zob. Ermakova 69). Treścią obietnicy w (17) jest powieszenie jej adresata i właśnie wskazanie tej treści skłania odbiorcę do ironicznego odczytania czasownika mowy *посулить*.

Jak już zostało zaznaczone wyżej, najbardziej naturalnym „sąsiadem” jednostki metajęzykowej jest wypowiedź rozmówcy w świecie przedstawionym – nic dziwnego więc, że dość często **granice kontekstu** decydującego o ironicznej

³ Przykład z Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (<https://ruscorpora.ru>).

interpretacji komentarza **zbiegają się z granicami tej wypowiedzi** (z punktu widzenia składni formalnej mamy do czynienia z **mową niezależną**, która może się składać z jednego lub kilku zdań). Przykładów tego typu, stanowiących zdecydowaną większość w obrębie tekstów narracyjnych, przytoczyłam już dość dużo [zob. np. (1), (2), (7), (12), (15), (16)], dlatego też tutaj poprzestanę na jednym (w którym komentowana wypowiedź ma postać oznajmienia i składa się z jednego komponentu):

- (18) Однажды – уж не помню, куда я звонила – взяли трубку и, **по-европейски, сами представились: „Клизменная”** (Tolstaâ 40).

Czasem jednak ten najbardziej naturalny kontekst nie wystarcza – „często nie jest łatwo zrozumieć wypowiedź ironiczną, jeśli nie znamy szczegółów czy ogólnej sytuacji” (Garmendia 15). W takim przypadku odbiorca musi sięgnąć do bardziej oddalonych fragmentów tekstu – poprzedniego czy następnego akapitu (niekiedy również do **metainformacji**, do której można zaliczyć np. nazwisko autora):

- (19) Поэзию Ахматовой Жданов **попросту, по-нашему, по-рабочему, с большевистской прямой определил** так: „хлам” (Čukovskaâ 9).

Przykład (19) sam w sobie, wyjęty z kontekstu i nieopatrzony nazwiskiem autora, nie daje pewności, czy mamy do czynienia z zabiegiem wykorzystania tzw. obcego słowa do wprowadzenia niezgodnej z nim oceny odautorskiej (zob. np. Bahtin 217), czy np. z fragmentem wystąpienia przedstawiciela partii komunistycznej na zebraniu zakładu. W świecie rzeczywistym jednak kontakt odbiorcy z jednostką metajęzykową *попросту, по-нашему, по-рабочему, с большевистской прямой определить* następuje po przeczytaniu m.in. poprzedniego akapitu, zawierającego klucz do właściwej interpretacji i wykrzycia oceny odautorskiej – negatywnie nacechowane znaki lingwistyczne:

- (20) Сугубо канцелярский слог нового исторического документа Жданов **оживил площадной бранью**. Иное бранное слово оказалось столь непечатным, что в печать не попало. Но и та словесность, которую пресса аккуратно воспроизвела, отличается **большой выразительностью** (Čukovskaâ 9).

Nazwisko autora również stanowi ważny element kontekstowy i skłania odbiorcę do wyboru pierwszej z dwóch wymienionych wyżej opcji, ale warunkiem uwzględnienia metainformacji tego typu jest obecność w świadomości adresata wiedzy o świecie pozajęzykowym, pozatekstowym (np. o poglądach politycznych autorki *Zapisków o Annie Achmatowej*).

W utworach literackich, które wśród analizowanych materiałów stanowią zdecydowaną większość, granice kontekstu niezbędnego do właściwej interpretacji ironicznej jednostki metajęzykowej mogą zostać rozszerzone do **tekstu w całości**:

- (21) „What a heavenly day!” Emmy said and **added, with great originality**, „I hope we shall have a calm passage” (Thackeray 984).

Całość tekstu jako kontekst może nie decyduje tutaj o samym wykryciu intencji ironicznej (napięcie wewnątrztekstowe staje się przecież oczywiste już w wyniku zderzenia wypowiedzi bohaterki oraz komentarza należącego do narratora), ale za to przesądza o celu zastosowania tego narzędzia przez autora. Nie znając całego tekstu *Targowiska próżności*, moglibyśmy pomyśleć, że Amelia jest bohaterką raczej niesympatyczną, pustą, lubującą się w banałach (wszak wątpliwa jest oryginalność wzmianki o tym, że bohaterka wołałaby spokojną podróż; dystans, dzielący jawny i ukryty sensy w tym przypadku zwiększa się w wyniku użycia intensyfikatora *great*, por. Kreuz 148). I chociaż Thackeray żadnej z postaci występujących w powieści nie traktuje zupełnie poważnie, to jednak Amelia niewątpliwie występuje po stronie dobra (o czym dowiadujemy się po przeczytaniu tekstu powieści poprzedzającego omawiany epizod), a więc komentarz metajęzykowy *added, with great originality* nie służy w tym przypadku do odcięcia się od bohaterki, funkcjonuje nie jako złośliwa uwaga, lecz jako przejaw miękkiej ironii.

4. Podsumowanie

Przedstawiona wyżej wstępna lista parametrów kontekstu będących warunkiem dekodowania ironicznych jednostek metajęzykowych nie wyczerpuje rzecz jasna wszystkich zagadnień związanych z tym tematem. Jest to zaledwie próba zasygnalizowania kolejnej perspektywy badawczej (językoznawczej analizy metajęzyka jako jednego z wykładników ironii w utworze literackim) oraz przyczynek do dalszych rozważań – po pierwsze o funkcjach metajęzyka w tekstach narracyjnych, a po drugie o lingwistycznych wyznacznikach ironii werbalnej oraz sygnałach jej obecności w tekście. O ile w obszarze językoznawstwa i literaturoznawstwa nie brakuje badań dotyczących zarówno obecności ironii w tekście narracyjnym, jak i wykorzystania w nim środków metajęzykowych, to jednak wydaje się, że przydatna byłaby całościowa analiza tego, co się dzieje na granicy tych zjawisk, których znaczenia dla funkcjonowania języka naturalnego nie da się przecenić. Do rozstrzygnięcia pozostają pytania o to, na ile mechanizm dekodowania intencji ironicznej, występujący w sytuacji ironicznego użycia jednostek

metajęzykowych, jest uniwersalny, jakie typy kontekstów należą do najczęściej wykorzystywanych przez różnych autorów oraz w ramach różnych odmian języka (i różnych języków narodowych).

Bibliografia

- Bahtin, Mihail. *Problemy poëtiki Dostoevskogo*. Moskva, Russkie slovari – Āzyki slavãnskoj kul'tury, 2002.
- Barbe, Katharina. *Irony in Context*. Amsterdam, Benjamins, 1995.
- Colston, Herbert L. „Irony Performance and Perception: What Underlies Verbal, Situational and Other Ironies?”. *Irony in Language Use and Communication*. Red. Angeliki Athanasiadou, Herbert L. Colston. Amsterdam, John Benjamins, 2017, s. 19–42. <https://doi.org/10.1075/ftl.1.02col>.
- Danielewiczowa, Magdalena. „Terminomania i terminofobia we współczesnej lingwistyce”. *Staropolskie Spotkania Językoznawcze 3: Terminy w językoznawstwie synchronicznym i diachronicznym*. Red. Tomasz Mika, Dorota Rojszczak-Robińska, Olga Ziółkowska. Poznań, Wydawnictwo Rys, 2018, s. 11–29.
- Ermakova, Olga. *Ironiã i ee rol' v žizni åzyka*. Kaluga, Izdatel'stvo KGPU im. K.È. Ciolkovskogo, 2005.
- Evgen'eva, Anastasiã, red. *Slovar' russkogo åzyka: w 4-ch t.* Moskva, Poligrafresursy, 1999.
- Garmendia, Joana. *Irony*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.
- Grice, Paul. „Logika a konwersacja”. *Język w świetle nauki*. Red. Barbara Stanosz. Warszawa, Czytelnik, 1980, s. 91–114.
- Kiklewicz, Aleksander. „Pragmatyka bez semantyki”. *Język poza granicami języka 2. Semantyka a pragmatyka: spór o pierwszeństwo*. T. 1: *Aspekty lingwistyczno-semiotyczne*. Red. Aleksander Kiklewicz. Olsztyn, Centrum Badań Europy Wschodniej, 2011, s. 25–70.
- Kreuz, Roger J. *Irony and Sarcasm*. Cambridge, MA, The MIT Press, 2019.
- Lucy, John A. „Reflexive Language and the Human Disciplines”. *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics*. Red. John A. Lucy. Cambridge, Cambridge University Press, 1993, s. 9–32.
- The Merriam-Webster Dictionary*. Springfield, MA, 2004.
- Mokienko, Valerij, Tat'ana Nikitina, red. *Tolkovyj slovar' åzyka Sovdepïi*. Sankt-Peterburg, Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet, 1998.
- Starodvorskaia, Ekaterina. „Ku wstępnej typologii ironiczných wyrazów metajęzykowych (na podstawie języka rosyjskiego i polskiego)”. *Studia Wschodniosłowiańskie*, 21, 2021, s. 213–223. <https://doi.org/10.15290/sw.2021.21.14>.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- Wilson, Deidre. „Irony Comprehension: A Developmental Perspective”. *Journal of Pragmatics*, 59, 2013, s. 40–56. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2012.09.016>.
- Wilson, Deidre, Dan Sperber. „On Verbal Irony”. *Lingua*, 87, 1992, s. 53–76.

Źródła przykładów

- Bulgakov, Mihail. *Zapiski pokojnika (Teatral'nyj roman). Sobranie sočinenij v pãti tomah*. T. 4. Moskva, Hudożestvennaã literatura, 1990.
- Čukovskaã, Lidiã. *Zapiski ob Anne Ahmatovoj v treh tomah*. T. 2. Moskva, Soglasie, 1997.

- Gromyko, Andrej. „O knige V.I. Lenina «Razvitie kapitalizma v Rossii»”. *Problemy èkonomiki*, 1, 1939, s. 92–110.
- Montgomery, Lucy M., *Rilla of Ingleside*. New York, Aladdin, 2015.
- Mrożek, Sławomir. *Artysta i inne opowiadania*. Warszawa, Noir sur Blanc, 2019.
- Musierowicz, Małgorzata. *Dziecko piątku*. Kraków, Signum, 1993.
- Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego*. <https://ruscorpora.ru/>.
- Puškin, Aleksandr. *Istoriâ sela Gorûhina. Polnoe sobranie sočinenij v 17 t.* T. 8, kn. 1. Moskva, Voskresen'e, 1995.
- Rowling, J.K. *Harry Potter and the Goblet of Fire*. London, Bloomsbury, 2000.
- Thackeray, William M. *Vanity Fair*. Planet eBook, 2008.
- Tolstaâ, Nataliâ. „Turistu o Peterburge”. *Zvezda*, 1, 1999, s. 38–41.
- Tuwim, Julian. *Dziela*. T. 3: *Jarmark rymów*. Oprac. Janusz Stradecki. Warszawa, Czytelnik, 1958.